

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/3 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Esztétikai tapasztalat

Tartalom

Bevezető. Esztétikai tapasztalat (<i>Bárány Tibor – Valastyán Tamás</i>)	5
--	---

FÓKUSZ

ANTAL ÉVA: A fenséges tapasztalata Mary Wollstonecraft „szentimentális” útirajzában	11
VALASTYÁN TAMÁS: Visszhangok. A művészet kettős múltjáról	28
WEISS JÁNOS: Adorno küzdelme az „esztétikai tapasztalat” fogalmával	51
DARIDA VERONIKA: A találkozások filozófiája	64
FEKETE KRISTÓF: Néma művészet, beszédes esztétika	75
BÁRÁNY TIBOR: Az esztétikai normativitás három modellje	96
GOLDEN DÁNIEL: A cselekvésben lévő esztétikai tapasztalat	114
ILLÉS ANIKÓ: Művészeti élmény, esztétikai ítélet	130

VARIA

SZUMMER CSABA – HORVÁTH LAJOS: Adalékok az álom fenomenológiájához	149
SIPOS ANDREA: Claude Romano evenmenciális hermeneutikája	172

DOKUMENTUM

FRAZER-IMREGH MONIKA: A szerelmes elégiáktól Epiktétosig	
Angelo Poliziano levelezése Giovanni Pico della Mirandolával	191
Angelo Poliziano – Giovanni Pico Della Mirandola: Levelek	199

SZEMLE

JAKAB KRISZTIÁN: Frazer-Imregyh Monika: *Életmód, asztrológia és mágia a reneszánszban*

CSEHY ZOLTÁN: Egy demokratikus szótár körülharcolt fogalmai 212

MIKÁCZÓ ALEXANDRA: A piszoáron innen és túl 215

IN MEMORIAM

TAKÁCS ÁDÁM: Tamás Gáspár Miklós és a Budapesti Iskola 221

E számunk szerzői 237

Summaries 241

ANTAL ÉVA

A fenséges tapasztalata Mary Wollstonecraft „szentimentális” útirajzában

és én – ismét *Magányos Vándor* leszek
(Wollstonecraft 2003. 349, kiemelés az eredetiben)

I. WOLLSTONECRAFT, A 18. SZÁZADI NŐI UTAZÓ

A hosszú 18. században, mely az 1660 és 1830 közötti évtizedeket fedi le, „az utazásokról szóló beszámolók elszaporodása azt tükrözi, hogy ez a korszak az egyre növekvő mobilitás kora” (Thompson 2011. 45). Míg a fiatal arisztokraták ún. „Grand Tour”-ja alapvetően egy hosszabb tanulmányutat jelentett, amikor az ifjak nyelveket tanultak, szociokulturális, tudományos (és egyben érzéki) ismeretekre tettek szert, a 18. századi középosztálybeli utazók saját megélhetésük biztosítása miatt indultak el, és gyakran rögzítették személyes beszámolóikat. A század vándoraira, akár szabadidős turistaként, akár üzleti úton vállalkozóként keltek útra, hatással volt John Locke empirista hitvallása, nevezetesen az a meggyőződése, hogy „minden lépés, melyet az elme az ismeret felé vezető útján tesz meg, valamilyen felfedezést hoz magával, ami nemcsak új, hanem, legalábbis időlegesen, egyszersmind a legjobb is” (Locke 2003. 17). Az utazás így az önfelfedezés eszközüvé vált, amelyet „metaforaként vagy keretként” is felfoghatunk a modern identitás kialakításának folyamatában (Kadushint idézi Pettinger-Youngs 2021. 4).¹

Mary Wollstonecraft (1759–1797) szinte egész életében úton volt.² Mozgékony-sága nemcsak társadalmi szinten és folyamatos helykeresésében mutatko-

¹ A *The Routledge Research Companion to Travel Writing* (2021) című kötetben a rengeteg tudományos és rendkívül inspiráló fejezetet olvasva, egyetlen utalást találtam Mary Wollstonecraft-ra és korabeli női utazótársaira, Sarah Hazlittera, Helen Maria Williamsre és Dorothy Wordsworth-re. A *Nature Writing* című fejezetben Paul Smethurst – meglehetősen leegyszerűsítő módon – azt állítja, hogy ezek a női utazók „a természettel való intímebb kapcsolatról számoltak be” (Smethurst 2021. 39). Wollstonecraft művéből pár részlet jelent meg magyarul (Wollstonecraft 2003); erre utalok szövegemben. Minden más esetben az angol nyelvű idézetek saját fordításaim – A. É.

² Jobb életkörülményeket keresve középosztálybeli családja többször is lakhelyet változtatott; Londonból Yorkshire-be, majd Carmarthenshire-be költöztek. 1778-ban egy özvegyasszonyt kísért el fizetett gardedámként az elegáns Bath-ba és Windsorba; 1784-ben nővérével, Elizával és barátnőjével, Fanny Blooddal iskolát nyitottak London külvárosában (Newington Greenben). Lisszabonban meglátogatta férjzett barátnőjét és újszülött gyermekét, 1786-ban

zott meg, hanem szellemi sokoldalúságában is: különböző formákban próbálta ki magát, műfajról műfajra váltott életművében. Pedagógiai kézikönyveket adott közre fiatal lányoknak (*Gondolatok a leányok neveléséről* [*Thoughts on the Education of Daughters*], 1787 és *Eredeti történetek a való életből* [*Original Stories from Real Life*], 1788), női olvasóknak szóló olvasmánygyűjteményt szerkesztett (*The Female Reader*, 1789), írt két regényt (*Mary*, 1788 és *Maria*, 1798), valamint politika-történeti értekezéseket publikált (*Az emberi jogok védelmében* [*A Vindication of the Rights of Men*], 1790; *A nő jogainak védelmében* [*A Vindication of the Rights of Woman*], 1792 és *A francia forradalom eredetének és lefolyásának történelmi és erkölcsi szemlélete* [*An Historical and Moral View of the French Revolution*], 1794). Ezen túl bevételi forrásként hatalmas mennyiségű kritikai írást publikált Joseph Johnson londoni folyóiratában (*The Analytical Review*, 1788–1790), valamint francia, német és holland nyelvű műveket fordított a kiadónak.³

A meglehetősen eklektikus és impulzív gondolkodó Wollstonecraft ismerte és olvasta a korszak befolyásos irodalmi, filozófiai és történelmi-politikai írásait – életét és életművét az önképzésben való ismeretszerzésnek szentelte. Műveiben nyomon követhető az úgynevezett „filozófiai atyák” hatása – John Locke empirizmusa, Jean-Jacques Rousseau naturalizmusa és Edmund Burke szenzualizmusa –, írásaik pedig a felvilágosult gondolkodás keretét adták a Wollstonecraft által publikált szöveggyűjteményekben. Politikai-nevelési értekezéseiben és recenzióiban lelkesen bírálta az érzékiséget, és szenvedélyesen védelmezte a józan észet. Mitzi Myers így ír erről a kettősségről:

A feminista olvasó Wollstonecraft érzelmi intenzitással állt ki az észérvek mellett, a szenvedélyt részesítette előnyben, miközben háttérbe szorította az érzékenységet [sensitivity], így sajátos, lendületes és önreflektív kritikus magatartást alakított ki; átértelmezte a kritikus feladatát, és a vizsgált anyagot saját politikai esztétikájának megformálására használta fel. [...] Női kritikusként és a[z] [kritikus] olvasó mintájaként Wollstonecraft kétféle diskurzust kapcsolt össze: az észérveket kisajátítva, megkülönböztette az igaz és hamis érzékenységet [sensitivity], vagyis olyan álláspontot és stílust képviselt, amely az ész és az érzés nyelvezetét együtt használta saját humanista eszméinek hirdetésekor. (Myers 2002. 94, kiemelés tőlem – A. É.)

Írországba költözött, ahol nevelőnőként dolgozott Kingsborough-éknál. Londonba visszatérve 1788-tól Joseph Johnson kiadónak kezdett dolgozni, majd 1792-ben a forradalmi Párizsba utazott, és ott, valamint Le Havre-ban élt. Wollstonecraft életének részleteiről lásd bővebben Tomalin (2012); mobilitására fókuszálva lásd Favret (2002), Horrocks (2017) és Perkins (2022).

³ 1787 és 1790 között lefordította franciából Jacques Necker *De l'importance des opinions religieuses* ([*Of the Importance of Religious Opinions*], 1788), hollandból Mme de Cambon *Ifjú Grandison* című művét (*Young Grandison. A Series of Letters from Young Persons to Their Friends*, 1790), németből pedig Christian Gotthilf Salzmann *Moralisches Elementarbuch* ([*Elements of Morality for the Use of Children*], 1791) című művét.

Jelen tanulmány Wollstonecraft utolsó, még életében megjelent művét, *A svédországi, norvégiai és dániai rövid tartózkodás alatt írott levelek* (*Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark*, 1796) címmel kiadott útirajzot elemzi, mely a gondolkodónő szellemi útkeresésének csúcspontja a természet esztétikai megtapasztalásának „terápia jellegű” leírásaival (Favret 2002. 212). Az elemzett szöveg reflexióiban pedig nyomon követhető a befogadó attitűdjének a felvilágosult-szentimentális tapasztalattól egy romantizált természet-értelmezés felé való *elmozdulása*.

A *Levelek* előtt Wollstonecraft több művében értelmezte a szép és a fenséges esztétikai minőségének különbözőségeit. 1790-ben megjelent *Az emberi jogok védelmében* című vitairatában, amely Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* (*Reflections on the Revolution in France*, 1790) hosszú levelére válaszul készült, a kevéssé ismert író, szerkesztő és fordító igen merész hangnemben egyrészt számon kérte Burke-ön korábbi radikális-liberális politikai nézeteit, másrészt utalásaiban (és kiszólásaiban) szembesítette a szerzőt ifjúkori, a *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (*A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, 1757) értekezésének a fenséges és a szép értelmezését tételező elgondolásaival (Antal 2022). Wollstonecraft erőteljesen gúnyolódik Burke időskori retorikáján, kiemelve annak „színpadias attitűdjét [a számos] szentimentális kirohanásban”, és a szerző sekélyes „elkényeztetett érzékenységet (*pampered sensibility*)” „a kor mániájának (*the manie of the day*)” nevezi (Wollstonecraft 1999. 6). Az emberi jogok védelmében követeli, hogy az észnek kell uralkodnia az érzelmeken:

Óvakodnunk kell attól, hogy összekeverjük a mechanikus ösztönös késztetéseket az érzelmeikkel, amelyeket az ész elmélyít, és melyeket joggal tekint[ünk] az *emberiség* [humanity] érzéseinek. Ez a szó [emberi(es)ség] megkülönbözteti az erény valódi megnyilvánulásait az érzékenység homályos szónoklataitól (Wollstonecraft 1999. 54, kiemelés az eredetiben).

A két írás alapszókincsében azonban sok hasonlóságot találunk, elvégre mindkét szerző sokat kölcsönzött a korabeli skót morálfilozófusoktól, David Hume-tól, Francis Hutchesontól, Adam Smith-től és Thomas Reidtől. Az *Erkölcsei érzelmek elmélete* (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) művében Adam Smith a polgári társadalom fejlődésében a szolidaritás és a szimpátia képzelőerejét hangsúlyozza, és ezt a képességet a „rokonszenv (*fellow-feeling*)” „társas szenvedélyének (*social passion*)” nevezi (idézi Horrocks 2017. 7). A Burke és Wollstonecraft közti vita jellemzőjeként O'Neill is kiemeli, hogy az érzelmeknek együtt kell működniük a józan ésszel, az ízlésnek és az érzékenységnak pedig az erkölcsi érzék és az illem mellett nagy szerep jut a civilizált és felvilágosult társadalmi ember fejlődésében (O'Neill 2007 és Wetmore 2022). Ezzel összhangban a nőkről alkotott 18. századi filozófiai szemlélet szerint, különösen a skót felvilágosodásban, a nők

„központi szerepet játszottak az »érzékenység kultúrájának« kialakulásában” (O’Neill 2007. 90).⁴ Wollstonecraft szellemi mozgékonyága a „készen kapott” 18. századi fogalmak (át)értelmezésekor jut kifejezésre, miközben íásaiban a kor filozófiai olvasmányai adta keretek között bontakozik ki saját humanista-feminista érvelése. Íásaiban az *ember* (a férfi / a nő) gondolkodó és érző társas lény, és szenvedéllyel tudott érvelni a józan ész mellett, túllépve a kor sekélyes érzelgősségén.

II. ÉRZELMES ÁBRÁNDOZÁSOK AZ ÉSZAKI LEVELEKBEN

A Wollstonecraft-kutató Wendy Gunther-Canada szerint az önkeresés mozzanata a gondolkodónő minden írásában megjelenik, és pontosan „a női olvasónak a bölcs belátásra és az önkontrollra való törekvése az, ami megkülönbözteti Mary Wollstonecraft feminista elméletét a kanonizált elődök műveitől” (Gunther-Canada 2001. 23). 1795-ben, eltávolodva korábbi történelmi és politikai írásaitól, valamint maga mögött hagyva Angliát és a franciaországi terrort, Wollstonecraft új, egészen másfajta utazásra indult: elhajózott Skandináviába és úgy döntött, hogy beszámolóját levelek formájában teszi közzé. A kor divatos útikönyveinek hatása fedezhető fel sajátos útirajának stílusában, amelyhez a rá jellemző társadalom- és kultúrkritikai vonás társul; a mű határozott hangnemében a nők közéleti és társadalmi státuszának vizsgálata jut kifejezésre. Wollstonecraft elsődleges forrása Laurence Sterne *Érzékeny utazása* (*A Sentimental Journey Through France and Italy*, 1768) lehetett, mivel Sterne útirajza „úttörő módon megújította az egyén önmagáról való írásának technikáit, valamint a belső gondolatok és érzések áramlásának kifejezőmódjait” (Thompson 2011. 49). A regényben az elbeszélő, Yorick többféle utazótípust különböztet meg, többek között így címkézve őket: „Henyé Utazók, Kandi Utazók, Hazudozó Utazók, Gőgös Utazók, Hiú utazók, Mélakóros Utazók”; míg ő maga „Az Érzelmes Utazó” típusát képviseli (Sterne 1997. 16–17). Ez utóbbi ahelyett, hogy a meglátogatott helyeken tapasztalt újdonságokra figyelne, inkább önmagára, saját megfigyeléseire, reflexióira és érzéseire összpontosít. Mindeközben az olvasónak az a feladata, hogy beazonosítsa a saját típusát, és így „egy lépés[t tegyen] a maga megismerése felé” – ez utazásának a kezdete, hiszen maga az utazás az önmegvalósítás és önismeret megszerzése sajátos módjának tekinthető (Sterne 1997. 18). Sterne *Utazásában* a szentimentális turista saját útleírásának alanyává válik, „»egoista« utazó [lesz], akit a század tényszerű útikönyveiben rendszerint nem

⁴ A szenzibilitás (*sensibility*) eredetileg „az érzékek fogékonyságát” jelentette, és a nőkről azt gondolták, hogy fokozottabb értelemben (*sense*) birtokolt érzékenységgel (*sensibility*) rendelkeztek, és képesek kifinomultabban reagálni az ingerekre (O’Neill 2007. 90). A korban a *sensibility* szó még erőteljesen hordozta *sense* szótövének értelem és érzelem jelentésű kettősét. Lásd erről a Johnson szótár ideillő passzusait (Johnson 1755. 1811–1812).

odaillő elbeszélőnek tartottak” (Batten 1978. 80). Sterne leleményességének köszönhetően félig fiktív útirajza rendkívül népszerűvé vált, stílusát rengetegen utánozták, követői pedig azt állították, hogy „az útikönyvírónak mindenképpen erős érzelmekkel kell rendelkeznie” (Combe-ot idézi Batten 1978. 79).⁵ Wollstonecraft a *Levelek* bevezetőjében egyenesen Sterne szentimentalizmusára és Yorick önző elbeszélőjére utal:

Minden embernek joga van hozzá – gondoltam magamban olykor, ha egy szellemes vagy érdekes egoista elszórákoztatott –, hogy magáról beszéljen, ha érzéseink meghódításával figyelmünket is el tudja nyerni. Azt csak olvasóim ítélik meg, én vajon megérdemlem-e, hogy e kiváltságos társaság tagja lehessen – és megengedem, hogy becsukják e könyvet, ha nem akarnak közelebbről megismerni. (Wollstonecraft 2003. 102 és Wollstonecraft 2009. 3.)

Bár kiemeli a kor divatos útikönyveinek általános jellemzőit,⁶ és bevezetőjében teret ad az egyes szám első személyű névmásnak – „minden egyes mese kis hősenek” (Edward Youngtól kölcsönözve a frázist)⁷ –, hiteles könyvet ígér, amely „igaz képet” ad az általa meglátogatott országok jelenlegi állapotáról (Wollstonecraft 2009. 3). Sterne töredékes úti beszámolójával ellentétben Wollstonecraft műve levél formában íródott, vagyis miközben „egy szellemes vagy érdekes [sterne-i] egoistának” ad hangot a szentimentális-érzelmes kalandok beszámolóiban, egyúttal elgondolkodtató és őszinte önismereti beszámolót ígér a *saját* stílusában.

Mary Wollstonecraft utazása egyrészt mentális terápia volt, közvetlenül (első) öngyilkossági kísérlete után újszülött gyermekével, Fannyval és egy francia dadussal, Marguerite-tel hajózott el; másrészt gyermekének apja, Gilbert Imlay megbízta, hogy üzleti ügyben képviselje őt norvégiai üzlettársainál. Így az utazás kerete, annak oka és a körülmények életszerűbbek a fiktív Yorick szabadidős utazgatásainál: Wollstonecraft elsősorban érzelmi zavarai elől akart menekülni, ám Sterne szentimentalizmusát visszhangozva, végig beszámol az Észak-Európában tett látogatása közbeni érzelmi reflexióiról. Retorikájára ugyan nagy hatással vannak „Sterne jellegzetes [eltúlzott] gondolatjelei, szaggatott kijelentései, érzelmi kirohanásai és a triviális dolgok folytonos kiemelése” (Batten 1978.

⁵ Batten felsorolja Sterne számos utánpótlását, például James Douglas (*Traveling Anecdotes*, 1782), Lord Gardenstone (*Travelling Memorandums*, 1786-88), Samuel Paterson (*An Entertaining Journey to The Netherlands*, 1782) és a fentebb idézett William Combe (*Rules for Tour Writing, in the True Modern Manner*, 1803) műveit említi meg (Batten 1978. 79–80).

⁶ Sterne regénye mellett Wollstonecraft idéz George Forster és Hester Lynch Piozzi útleírásaiból, amelyeket az *Analytical*-ben recenziált. Lásd erről bővebben Leask (2019).

⁷ Eve Travor Bennet idézi a kifejezést a *The Routledge Companion* levél-útinaplókról szóló fejezetében, de Wollstonecraft neve csak a végjegyzetben szerepel (Bennet 2021. 119). Valójában az idézet forrása Edward Young szatirikus műve, *The Universal Passion*. Lásd magyarul Wollstonecraft 2003. 102.

79), ám az író nő megkérdőjelezi a „szentimentális utazás” könnyed és „pajzán” jellegét. A *Levelek*ben egyetlen szöveges utalás van Sterne művére, nevezetesen (és beszédesen) a Mária-epizódra, ami kiválóan példázza Wollstonecraft nyílt kritikáját. A norvégiai Tonsbergben, az egyik sétája során a természetes környezet nagy hatással van rá, és álmodozásba merül:

Micsoda kimondhatatlan gyönyörrel merengtem el, néztem magam elé és tova – és elmerengtem újra, a látványtól elállt a lélegzetem –, lelkem maga is szétáradt a jelenetben –, és úgy tűnt, mintha eggyé válnék minden érzékemmel, siklottam az alig mozgó hullámokon, elolvadtam a friss szellőben, vagy, éppen láthatatlan szárnyakon a láthatárt keretező ködös hegyek felé repültem [...]. Keblem még mindig izzik, – meg ne kérdezze pimaszul, Sterne kérdését elismételve: „Mária, [szíved] még mindig oly meleg?” (Wollstonecraft 2009. 50.)

A jelenet felidézi Yorick találkozását Máriával, akinek olyan „meleg [a] szíve”, hogy felajánlja, a keblén szárítja meg a férfi nedves zsebkendőjét, miközben saját szenvedélyét is lehűti.⁸ A Mária-epizódot némiképp rosszul idézve, Wollstonecraft az eredeti nyíltan szentimentális és erotikus hangvételét gúnyolja ki: ez az utazónő úgy érzi, neki magának kell megtalálnia a saját módját (és útját), hogy legyűrje izgatottságát és uralkodjon érzelmein.

A fenti epizód kiválasztása önfeltáró, hiszen az utazó Mária itt bevallja, hogy természetes szenvedélyességét tovább fokozza a természeti környezet magasztossága:

Néha rácsodálkozol, kedves barátom, természetem rendkívüli érzékenysége [*affection*]. – De ilyen a lelki alkatom. – Nem az ifjúság élénksége [ez], [hanem] a lét hevülete. Évek óta igyekszem csillapítani indulatos kedélyem áradását – próbálok érzéseimet kordában tartani. – Az árral szemben küzdöttem. – Hévvvel kell szeretnem és csodálnom, vagy szomorúságba süllyedek. (Wollstonecraft 2009. 50.)

Mary Wollstonecraft bemutatja a sterne-i könnyed elbeszélésmód jellegzetességeit, annak szaggatottságát és töredékes kijelentéseit, miközben a „kölcsonzótt” retorika eszközeivel képes megjeleníteni belső vívódásait: ez a Mária / Mary kész önmagát megvigasztalni önelemzéseiben (vö. Horrocks 2017). Amint látható, Wollstonecraft útirajzában túllép a sterne-i mesterkelt és felszínes szentimentalizmus tapasztalatán, mikor érzéseit őszintén leírva, rögzíti (ön)megfigyeléseit. Filozófiai elmélkedéseiben Jean-Jacques Rousseau vándorlásról szóló

⁸ A *Levelek*ben ez így hangzik: „*Maria, is it still so warm?*”, míg Sterne-nél ez áll: „S hol szárítanád meg, Mária? – Kebelemen szárítanám – mondotta – jót tesz majd nekem. – Hát szíved még mindig oly meleg, Mária? (*And is your heart still so warm, Maria?*) – kérdeztem” (Sterne 1997. 175–176 és Sterne 1986. 139). A Mária-epizódról bővebben lásd Weiss (2006).

gondolatai hatottak rá; a megélt tapasztalat, ahogyan *A magányos sétáló álmodozásai* (*Les rêveries du promeneur solitaire*, 1782, op. posth.) című művében értelmezi a séta és a gondolkodás – a magány és az elmélkedés – összefonódását:

Miután tehát elhatároztam, hogy leírom szokásos lelkiállapotomat [...], tervem végrehajtására nincs egyszerűbb és biztosabb módszer, mint ha pontosan feljegyzem magányos sétáimat s amiről séta közben álmodozom, amikor elmém teljesen szabad, és gondolataim ellenállás vagy megkötöttség nélkül követhetik természetes folyásukat. A napnak csak ezekben a magányos, elmélkedő óráiban vagyok teljesen önmagam s önmagamé, ilyenkor nem köt le s nem akadályoz semmi, úgyhogy csakugyan elmondhatom: az vagyok, aminek a természet megteremtett. (Rousseau 1997. 15.)

Wollstonecraft már fiatal korától kezdve szeretett a természetben barangolni, ahogy erről első, inkább önéletrajzi ihletésű regényében, a *Mary*ben is megemlékezik, majd pedig *A nő jogainak védelmében* című művében a fiús lány, a „vadóc” (*romp*) szabad bolyongásaira utal (Wollstonecraft 1999. 110).⁹ Abban a korban azonban, különösen a nők esetében, a magányos ábrándozást nem nézték jó szemmel, a magány kedvelése eleve gyanús volt, hiszen szemben állt a társadalmi készségek fejlesztésének előmozdításával, ahogy erre Barbara Taylor is több művében utal (Taylor 2017. 219–221, Taylor 2009). Wollstonecraft olvasta Rousseau művét, amely a filozófiai önéletrajzának, a *Vallomás*oknak a harmadik része lett volna, és egy 1790 áprilisában megjelent recenziójában a második rész hiteles hangvételt méltatva, kiemeli a svájci gondolkodó érzelmi vívódásait, és elemzi a Saint-Pierre szigetén töltött rövid boldog időszakot is. Ott „visszavonultságában újra megízlelte a nyugalmat”, hozzátéve, hogy a gyönyörködtető látvány néma csodálatában, a „fenséges ábrándozásban (*delicious reverie*)” Rousseau képes volt megtalálni az Istenséget (Wollstonecraft 1989. 234). Rousseau *Álmodozásai*ban a szigeten töltött idejét a botanika iránti szenvedélyére összpontosítva írja le, ahogyan a növények, a fák és a virágok látványában gyönyörködve, „minél érzékenyebb lelkű a szemlélő, annál inkább átengedi magát az önkívületnek, amelyet ez az összhang idéz fel benne”, és a természeti szépségek élvezetében szívesen hagyja, hogy képzelete szabadon barangoljon, eltelve „a könnyű, de édes benyomásokkal” (Rousseau 1997. 105).¹⁰

⁹ Bár a wollstonecrafti „vadóc (*romp*)” Rousseau ideális hölgyének, Zsófiának a kritikája, akit Emil tökéletes partnerének nevelnek az *Emil, avagy a nevelésről* (*Émile, ou De l'éducation*, 1762) című művében. Bővebben lásd erről Reuter (2017).

¹⁰ Nem tehetek róla, hogy Rousseau botanikamániáját amolyan Sterne-féle vesszőparipaként „olvasom”, mely a gondolkodó jellemében kiemeli a természet apró és finom szépségeinek tanulmányozására való hajlamot. Talán ezzel összhangban Wollstonecraft a *Levelek*ben a híres svéd botanikusra, Carl von Linnére is figyelmet fordít (Wollstonecraft 2009. 27). A magány természetességéről Rousseau-nál lásd Tánczos (2018).

Hasonlóan érzelmes részek olvashatók Wollstonecraft *Leveleiben* is, amikor a Mária-epizód utáni passzusok szerint engedi magát elveszni a természetben:

– Újra lélegzetvisszafojtva állok meg, hogy újult örömmel kövessem vissza azokat az érzéseket, amelyek elragadtak, amikor fátyolos tekintetemet az alatt elterülő látványról a fenti boltozatra fordítottam, tekintetem áthatolt az azúrkék fényességet lágyító báránnyelűkön; és észrevétlenül felidézve gyermekkori álmodozásaimat, meghajoltam Teremtőm fenséges trónja előtt, miközben annak zsámolyánál pihentem. (Wollstonecraft 2009. 50.)

Wollstonecraft skandináviai vándorlását azonban az különbözteti meg Rousseau sétáitól, hogy többnyire küzd érzelmei kordában tartásával, és végig racionalizálja szenvedélyes indulatait. A fentebbi idézetben a szemlélő tapasztalatát a térbeli és időbeli utalások strukturálják: építmény lesz a természeti látvány, miközben összekapcsolódik a múlt és a jelen. Utazásakor Wollstonecraft a „készen kapott” hamis, felszínes szentimentális érzelmeket (Sterne) hátrahagyva, őszinte merengéseiben (Rousseau) komoly erőfeszítéseket tesz (női) tapasztalatainak megfogalmazására és önmegértő folyamatának megjelenítésére.

III. RACIONALIZÁLT ÁBRÁNDOZÁSOK ÉS A TERMÉSZETI FENSÉGES

Ugyan a skandináv úti levelek kompozíciója stílusában és hangnemében mindenképpen sokat köszönhet Sterne és Rousseau egoista utazóinak, a mű radikálisan eltér abban, ahogyan a női utazó a társadalmi, kulturális és nemi különbözőségeket közli megfigyeléseiben. Nancy Yousef megállapítása szerint a női utazó „énje próteuszinak tűnik”, hiszen „maga az elbeszélő is ellentmondásos karakter: szociológiai megfigyelő és idegenvezető, [...] a sziklák, vízesések és fenyőerdők költője, a haszonszerzéssel elfoglalt életek kritikusa, a saját halandóságával élesen tisztában lévő nő, elkínzott és kialvatlan vándor” (Yousef 1999. 543). Valóban, Wollstonecraft megosztja az olvasókkal elmélkedéseit és magányos sétáit, eközben érzelmi kitöréseinek racionalizálásában saját jellemformálódása és önmaga keresése követhető nyomon. Mivel természetleírásainál gyakran elragadják érzései, feljegyzi, hogy retorikája ilyenkor cserbenhagyja – sterne-i módon, de rousseau-i mélységgel: „Nem tudok összeszedetten írni – minden pillanatban álmodozásba süllyedek – szívem lángol, nem tudom, miért” (Wollstonecraft 2009. 75).

Ami az utazó én domináns jegyeit illeti, a társadalomkritikus megfigyelő erőteljesen kifejezésre jut a skandináv országok nemzeti karaktereinek és nemi szerepnormáinak tárgyalásában. Wollstonecraft intenzív itinere során – először Norvégiában, majd Svédországban, végül Dániában tett körutat – meglehetősen pontos és részletes megfigyelésekkel (és néhány kínos sztereotípiával) szolgál az

észak-európai életmódról.¹¹ A nemzeti karakter megítélésében az utazónő nemcsak történelmi ismereteire és társadalomkritikai megfigyeléseire támaszkodik, hanem a két nem viselkedéséről és a nőkkel való bánásmódról is számos észrevételt rögzít. Amikor vendéglátóitól a társadalmi-gazdasági és politikai helyzetről érdeklődik, az egyik fogadó házigazdája „tudálékos nőnek” nevezi, amiért „*férfikérdéseket*” tesz fel neki (Wollstonecraft 2009. 11, kiemelés az eredetiben). Mint látható, a *Levelek* társadalom- és kultúrkritikai megközelítésű értelmezése is értékes belátásokkal szolgálhat, ám én vállaltan barangolok tovább hősnőnkkel a tájban, érzéseire és érzéki tapasztalataira figyelve.

Míg a politikatörténeti és társadalmi-kulturális észrevételeit közlő passzusai Wollstonecraft felvilágosult racionalitását tükrözik, addig szenvedélyes érzelmeinek leírását a természeti táj szépsége és magasztossága adja. Társait hátrahagyva egyedül barangol a vidéken, az erdőkben, a tengerparton vagy a sziklás hegyekben, és ezen költői beszámolóit előszeretettel illusztrálja kedvenc angol íróitól vett idézetekkel – gyakran idézi Shakespeare-t, Miltont, Pope-ot, Youngot, Thompsont és Cowpert. Sziklamászás közben képes megfedkezni a melankólia és a levertség érzéseiről; még mindig magányos, de úgy érzi, hogy „egy hatalmas egésznek a része” (Wollstonecraft 2009. 11–12). A norvég erdőkben élvezi különösvisszavonultságát, magára tud koncentrálni; és terápiászerűen mintegy összeszedi magát, mielőtt visszatérne a társas létbe:

Bármí, ami érzelmeket vált ki, vonzó számomra; bár állítom, hogy az elme művelése a képzelet erejével, sőt szinte teremtv erejével hozza létre az ízlést, valamint az érzések és érzelmek mérhetetlen változatosságát, miközben részesül a szépség és a fenséges-ség által kiváltott nagyszerű élvezetben (Wollstonecraft 2009. 62).

Dicséri a bükkfák szépségét, és fenségesnek találja az égig magasodó fenyőket; a kellemes skandináv nyár termékeny és megművelt földjei a természet „vad illatával” még a heringek szagát is képesek ellensúlyozni (Wollstonecraft 2009. 39).

Wollstonecraft ismerte a pittoreszk (*picturesque*), a szép és a fenséges esztétikájáról szóló kortárs írásokat. Az *Analytical Review*-ban recenziót közölt William Gilpin *Megfigyelések (Observations on the River Wye, 1782)* című művéről, amely a természeti táj festői élvezetét tárgyalja, és azt a fenséges és a szép megtapasztalása közé helyezi, míg az utóbbi páros szembeállításáról az általa szintén

¹¹ A nemzeti karakter koncepciójának megalkotásában Rousseau, Godwin és Montesquieu hatott rá. Wollstonecraft azt állítja, hogy a norvégok szabadságharcosok, „szorgalmasabbak és gazdagabbak”, mint a többi skandináv nemzet, és úgy is mutatja be őket, mint „szabad közösséget”, „független szellemmel” (Wollstonecraft 2009. 32, 41). Rousseau politikai nézeteinek hatására támadja a „rabszolgaságot” és „az államférfiak és szélhámosok művészetét”, amely „a tulajdon imádatában” gyakorolnak, ami „minden rossz gyökere” (Wollstonecraft 2009. 106). A nemzeti karakterről alkotott sztereotípiák közlése mellett nem tudja megállni, hogy ne kommentálja az első kézből származó érzékszervi tapasztalatát; nevezetesen a svédországi napjait belengő „rothadó hering” szagot (Wollstonecraft 2009. 27, 31, vö. „*herring effluvia*”).

jól ismert Edmund Burke értekezett hosszan (Brekke–Mee 2009. xx). Ezen túl Wollstonecraft költői ábrándozásaiban a természet szemlélésekor a képzelet, az ízlés és az érzelmek összjátékáról számol be:

A természet az érzelmek dajkája, – az ízlés igazi forrása; – de micsoda nyomorúságot és egyben micsoda elragadtatást okoz a szép és fenséges hirtelen felfogása, ha az eleven természet megfigyelésében gyakoroljuk, amikor minden szép érzés és érzelem együttérzést vált ki, és az együtt-rezgő (*harmonized*) lélek melankóliába süllyed, vagy éppen extázisba emelkedik (Wollstonecraft 2009. 39.)

Wollstonecraft nem tudja elfogadni Burke meglehetősen gótikus ízlését a *Filozófiai vizsgálódás a fenségről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (*A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, 1757) című esztétikai értekezésében, ahol a fenségesnek „sötétnek és homálylónak kell lennie; a szépség könnyű és kényes legyen”; a fenséges (vö. *the great*) „óriási”, „érdes és hanyag”, „szilárd, sőt masszív”, és „kedvét leli [...] az egyenes vonalban”; míg a szép tárgyak „kicsik”, a szép „sima és csiszolt”, és kerülnie kell „az egyenes vonalat”; az előbbi fájdalmat, az utóbbi élvezetet nyújt (Burke 2008. 150, Burke 2004. 157). Wollstonecraft *Az emberi jogok védelmében* vitáirátában is hivatkozik Burke-nek a női szépség vs. férfias fenséges megkülönböztetésére, arra, ahogyan a fenségest (vö. a nagyszerűt) tiszteletreméltónak és félelmetesnek, míg a szépet kedvesnek és sebezhetőnek írja le: „amit csodálunk, annak alávetjük magunkat, szeretni viszont azt szeretjük, ami aláveti magát nekünk” (Burke 2008. 136). Burke szerint a nők, hogy hatást gyakoroljanak a másik nemre, *természetszerűen* „tanulnak meg selypíteni, botladozva járni, gyengeséget, sőt rosszulállatot színlelni” (Burke 2008. 131–132, idézi Wollstonecraft 1999. 45). Rousseau óta tudjuk, a nők célja a tetszés kiváltása, a tisztelet kivívása nem lehet, ezzel összhangban Burke szerint (is) a női erények a „lágyabb”, szerethető fajták: „a nyugodt vérmérséklet, az együttérzés, a kedvesség és az engedékenységg” (Burke 2008. 132). *A nő jogainak védelmében* írásában Wollstonecraft amellett érvel, hogy a fő probléma ezzel az érzéki, naturalista és szenzualista vagy akár libertinus megközelítéssel az, hogy a (női) szépséget kizárólag az érzékenységgel (*sensibility*) kapcsolva, leválasztja azt a(z) férfias) értelemről és erényről. Ám az értelem, a józan ész (*common sense*) nem tulajdonít nemet az erénynek, a gondolkodónő megfogalmazásában: „a Természet, amikor a nőket *kicsi, sima, finom, bájos* teremtményekké tette, nem tervezte, hogy értelmüket az ellentétes, ha nem ellentmondásos érzéseket kiváltó erények megszerzésére használják majd” (Wollstonecraft 1999. 46, kiemelés az eredetiben).

Wollstonecraft a *Levelekben* szándékosan egybemossa a táj nyújtotta érzéki tapasztalatokat és a kiváltott érzéseket, „gyönyörködik a helyszín *durva szépségei*ben; mert a fenséges gyakran észrevétlenül átadta helyét a szépnek, szétárasztva a fájdalmasan koncentrált érzelmeket” (Wollstonecraft 2009. 10). Szenvedélyes

természeti leírásaiban ahelyett, hogy a burke-i különbségekről elmélkedne, az utazó vándor inkább hagyja, hogy elmerüljön a saját érzéseiben. A fenséges érzéki esztétikájában egyrészt, túllépve Burke-ön, Wollstonecraft az angol romantikus-természeti – a wordsworth-i és a coleridge-i – leírásokhoz kerül közelebb; másrészt, vallja, hogy a természetben Isten jelenlétét lehet érezni, amire Rousseau és korábban disszenter lelkész-tanítója, Dr. Price szolgál útmutatással, ahogy erre utal is művében (Wollstonecraft 2009. 84). Price tanítása mellett a Joseph Johnson kiadó által Londonban szervezett Radikálisok találkozóin előszeretettel hallgatta a két romantikus költőnek, William Wordsworth-nak és Samuel Taylor Coleridge-nak a természet fenségességéről szóló eszmefuttatásait. Ezek a hatások hozzájárultak a természetben rejlő erkölcsi és isteni nagyság megtapasztalásához (Tomalin 2012. 99).

Wollstonecraft képes volt szintetizálni a korábban megismert különböző megközelítéseket, hogy majd skandináviai körútján a fenségességről szóló érzelmes feljegyzéseiben reflektáljon azokra. A két legemlékezetesebb fenséges élménye a XV. és XVII. levélben leírt, két vízesésnél tett látogatása.¹² Christianiából (a mai Oslo) komppal utazik a Fredericstادت (Fredrikstad) melletti vízeséshez, és a látvány kiváltotta elképedését gondolat-zuhatag fejezi ki:

A vízeséshez, vagy inkább zuhataghoz érve, amelynek zúgása már régóta jelezte annak közelségét, lelkemre új benyomások tömkelege zuhant. A megfigyelő tekintet kigúnyoló sötétlő sziklaüregekből előtörő vízözön erőteljes robaja ugyancsak nagy hatással volt elmémre: gondolataim a földről az égbe szökkentek, és azt kérdeztem magamtól, miért vagyok az élethez és annak nyomorúságához láncolva? Mégis, *a fenséges tárgy keltette viharos érzelmek kellemesek voltak*; és a látványtól lelkem megújult méltósággal emelkedett gondjai fölé – a halhatatlanságba kapaszkodva –, gondolataim kiáradását éppoly lehetetlennek tűnt megállítani, mint az előttem lévő, mindig változó, de mégis ugyanolyan áradatot – kinyújtottam kezemet az örökkévalóság felé, átlépve az eljövendő élettörténetek vakfoltjain. (Wollstonecraft 2009. 89, kiemelés tőlem – A. É.)

A beszámoló szerint megélt élmény vizuálisan és hanghatásaiban is erőteljes, kiszakítja a befogadót a megszokott életfolyamból. Ugyanakkor a kellemes érzelmek és az izgalom egyesítése mellett Wollstonecraft rögtön leírja, hogy maga a folyó békésnek és festőinek tűnik, amely mintegy kontrasztot képez a völgy mélyén lévő „táj zordságával”. Fontos kiemelni, hogy magát a fenséges látványt

¹² Wollstonecraft zuhatag-leírásai nagy hatással voltak Coleridge-ra *Kubla Khan* című versének megkomponálásakor. A fiatal Wordsworth és Coleridge osztozott Wollstonecraft gondolataiban, hiszen mindhárman hirdették a természetnek az emberre gyakorolt erőteljes érzelmi és törvényszerű erkölcsi hatását (Wolfson 2002. 167). Wollstonecraft az angol romantika kezdeteként elfogadott, a két említett költő verseit közlő kötet, a *Lyrical Ballads* 1798-as megjelenése előtt meghalt.

nem részletezi, az inkább kiindulópontként szolgál, hogy a lélek nagyságáról szóló elmélkedéseiben elmerülhessen.

A Göteborg melletti Trollhätténél (Kattegatban) található másik zuhatagról pontosabb beszámolót kapunk. Itt először az egyedülálló, „nagyszerű katarakta” csalódást okoz, de később eléri azt a helyet, ahol „a különböző zuhatagok egyesülnek, több vízesés szakad egymásba, útján hatalmas sziklatömegekkel megküzdve és mély barlangokból kirobbanva” (Wollstonecraft 2009. 95). A kontrasztot itt egy festői, fenyőkkel borított sziget formájában mutatja be, hogy a *Levelek* legmagasztosabb és legszenvedélyesebb szakaszait jeleníthesse meg:

[az áradat] egyik fele úgy tűnik, mintha egy sötét barlangból eredne, könnyen elképzelhetünk egy hatalmas szökőkutat, amely a föld középpontjából zubogtatja fel vizét. Nem tudom, meddig bámultam kábultan a zajtól; és egyre szédülve a szűnni nem akaró heves mozgás látványától, figyeltem, alig tudván, hol vagyok, [...] [néztem] a hatalmas, szürke, masszív sziklákat, amelyeket valószínűleg a természet valamely szörnyű rengése szakított darabokra, még mielőtt megkapták első moha borításukat. A látvány oly mértékben a káosz gondolatát keltette bennem, hogy ahelyett, hogy a csatornát csodáltam volna [...], nem tudtam nem sajnálni, hogy egy ilyen nemes látványt nem hagytak meg a *maga magányos magasztosságában* [its solitary sublimity]. (Wollstonecraft 2009. 96, kiemelés tőlem – A. É.)

Ez skandináviai utazásának esztétikai csúcspontja. A nézőt maga alá gyűrő, kaotikus természeti élmény leírásában még racionalizálni sem jut ideje, eltűnnek a keretek, ahogy legyőzi a látvány ereje, bár érzi, hogy a szellemi kontroll visszanyerése miatt ki kell jelentenie, mennyire egyedülálló a tapasztalat.

A radikális költő-barát, Wordsworth verseiben a reflexió képességével zabolázza meg a képzelőerő fenségességének félelmetes erejét – az emberi elme segítségével. A *Sorok a tinterni apátság fölött* (*Lines composed a few miles above Tintern Abbey*, 1798) című versben a természetről írja, hogy „Szellemét / láttam meg benne, *nagy eszmék* (*elevated thoughts*) vidám / izgatóját; valami áthatóbb, / *fenséges értelmet* (*a sense sublime*) [...] / s örömem látni az érzék s a föld / *szavában tiszta gondolataim* (*in nature and the language of sense*) / horgonyát, szívem dajkáját, vezérét (*the anchor of my purest thoughts*) / s *erkölcsi voltom lelkét* (*Of all my moral being*)” (Wordsworth 1982. 37, Wordsworth 1994. 207, kiemelések tőlem – A. É.). A *fenségesről és a szépről* (*The Sublime and the Beautiful*, 1810) című írásában pedig – burke-iánus módon – kijelenti, hogy a szép és a fenséges egymás ellentétei, mivel az előbbi „inkább szereteten és gyengédségen”, az utóbbi lelkesültségen és retteneten alapszik, és „a fenséges mindig megelőzi a szépet jelenvalóságának tudatosításában” (Wordsworth 2003. 160–161, Wordsworth 1974. 349–350). A természeti fenséges tapasztalatánál az élmény intenzitását a látvány erejével történő egyesülés adja, és Wordsworth szerint

az erő [...] akkor ébreszti fel a fenséges érzetét, amikor az átélésben létrejön az erővel rokon energia, mely a lelkiületet arra készíti, hogy ragadjon meg valamit, amit azonban csak megközelíteni tud, de elérni képtelen – mindeközben azonban részévé válik a hatalomnak, mely hatása alatt tartja (Wordsworth 2003. 164, Wordsworth 1974. 353).

Wollstonecraft szenvedélyes természetrajzai megidéznek a wordsworth-i gondolatot, miszerint ez az erő morális vagy spirituális természetünkre hat, és megnyugvást az ész és az erkölcsi törvény hozhat.

Ezen túl Wollstonecraft, miközben saját önelemzéseiben az olvasót „szeretetteljes álmódosításokba, az érzékenységre költői fikcióiba” invitálja, képes a társadalmi kitekintésre, mikor az emberiségről szóló racionális elmélkedéseit osztja meg (Wollstonecraft 2009. 90). Rousseau-i módon magányos sétáiban és ábrándozásaiban nemcsak saját békéjét próbálja megtalálni, hanem vissza akar találni emberségéhez is. Az egyszerű és nyugodt vidéki farmok láttán az emberiség elveszett aranykoráról elmélkedik:

amit róluk megtudtam, visszavitt az aranykor meséihez: függetlenség és erény; jólét bűnök nélkül; az elme művelése a szív romlottsága nélkül; [...] – Hinni akarok! Képzetelem magával ragad, hogy elvonulva menedéket keressek az összes csalódás elől, amely fenyeget; de az *értelem visszahúz*, és azt suttozja, hogy ez a világ még mindig a miénk, az ember pedig a gyengeség és az ostobaság ugyanazon összetétele, amelynek időnként szeretetet és undort, csodálatot és megvetést kell kiváltania. (Wollstonecraft 2009. 86; kiemelés tőlem – A. É.)

A *Levelek* egyediségét a „hibrid főhősnő” (Weiss 2006. 205), az elbeszélő reflexióiban érzelmeinek és az érzelmek megértésére tett erőfeszítéseinek zavarba ejtő összeolvadása adja. Egyik útítársával folytatott beszélgetését követően dicséri a férfi azon képességét, hogy egyszerre támaszkodik a józan eszére és a szívére, hiszen az együttérzéshez (*sympathy*) érzelmekre van szükség, míg az érzések és az észérvek összekapcsolása „magasabb forrásból származik; nevezzük képzetnek, [vagy] zsenialitásnak” (Wollstonecraft 2009. 67). Úgy gondolja (és érzi), hogy ez utóbbi jellemzi szenvedélyes törekvéseit az életben:

mégis éppen az érzésnek és a gondolkodásnak ez a finomsága az, amely valószínűleg a legtöbb olyan teljesítményt hozta létre, amely az emberiség javára vált. Talán méltán nevezhetnénk a zsenialitás betegségének; annak a jellegzetes melankóliának a kiváltója, amely „növekedésével együtt növekszik, és erejével együtt erősödik” (Wollstonecraft 2009. 112).

IV. KONKLÚZIÓ: A MAGÁNYOS VÁNDOR ÖNMEGÉRTÉSÉRŐL

Mary A. Favret szerint Wollstonecraft útleírásában gyakran „utal az utazás (*travel*) szó mögött rejlő fáradtságra (*travail*), munkára vagy szenvedésre, még akkor is, ha az önálló vagy független utazó képét festi le” (Favret 2002. 213). Lázadó magányos vándorként nemcsak útja különlegességét ismeri fel, hanem elgondolkodik azon is, milyen jelentőséggel bír, hogy női utazóként felvállalja, hogy „mozgalmas élet[ének] legtöbb küzdelmét neme[m] elnyomott állapota váltotta ki: a nő mélyen elgondolkodik, amikor hevesen érez” (Wollstonecraft 2009. 107). Nancy Yousef meggyőzően érvel amellett, hogy Wollstonecraft felvilágosult módon próbálta megérteni saját érzelmeit, mintegy „felhívva a figyelmet arra a paradox kapcsolatra, amely a kételyeknek és árulásnak kitett emberi sebezhetőség miatt érzett sötét aggodalma és az őszinte együttérzés, a rokonszenv és a bizalom lehetőségébe vetett reménye között fennáll” (Yousef 1999. 540).

Wollstonecrafta hatással voltak a skót moralisták eszméi – különösen Hume és Adam Smith empátia- és szimpátiakoncepciója –, de a hamis (Sterne-féle) érzelmeken túllépve és saját érzelmeinek racionalizálásában az elszigetelt én romantikus küzdelmeit mutatja meg. Magányos sétáinak megélésében sokat köszönhet Rousseau-nak, míg a vad táj szenvedélyes leírásai Wordsworth és Coleridge természeti fenségesről alkotott elképzeléseit vetítik előre. Szellemi mozgékonyságának köszönhetően, a természetben bolyongva, a tájra és saját elméjének mélyére irányuló önreflexiójába merülve – kantiánus módon – képes megérezni az értelem, az érzékenység és az érzelmelek közös gyökereit: az isteni természet és az emberi erkölcs fenségességét.

Kant szerint az elmeerők harcát éljük meg a fenséges látvány befogadásakor, és a természet fenségessége saját elménk és az emberi moralitás nagyságának tapasztalatát nyújtja. Az *ítélőerő kritikájában*, a fenséges analitikájáról szóló részben írja, hogy „a fenséges esztétikai megítélésében [...] az erőszakot maga a képzelőerő hajtja végre az ész eszközeként” (Kant 1997. 190). Wollstonecraft idézett fenséges tapasztalataiban az ész az érzelmelek keretezi, valamint a tájképek leírása, a verbalizálás folyamata az értelmi kontroll eszköze. A női utazó ugyan nem tematizálja a képzelet szerepét a látvány megtapasztalásában és leírásában, ám az emberi / isteni nagyság kifejeződését látja a megélt tapasztalat keltette érzések feletti kontroll erejében. A kanti kritikában, a fenséges tapasztalatakor a képzelet elmebeli, vagyis ész általi legyőzésének célja, „hogy [az ész] önmaga tulajdonképpen területének (a gyakorlatainak) megfelelővé bővítsé ki, és kitekinteni késztesse a végtelenre” (Kant 1997. 186). Kant a végtelenhez és az erkölcsi törvényhez jut el a fenséges értelmezésekor, míg *Az emberi jogok védelmében* Wollstonecraft – a maga töredezett és szenvedélyes módján – egy kérdésben összegzi az ember (istentől való) racionalitását:

mivel az igazság mindig is a fenséges lényegeként jelent meg számomra az erkölcsi-ségben, úgy, ahogy az egyszerűség a szépség egyetlen kritériumaként. [...] De ez a jog örök alapjából – a megváltoztathatatlan igazságból – következik; [és] aki úgy tesz, mintha racionális lenne – amennyiben az ész arra készítette, hogy erkölcsét és vallását örök alapokra építse –, merészeli-e tagadni Isten attribútumait? (Wollstonecraft 1999. 5–7.)¹³

IRODALOM

- Antal Éva 2022. A fenséges, a szép: Wollstonecraft és Burke vitája az ember természetes jogairól. In Angyalosi Gergely – Valastyán Tamás (szerk.) *Fakultások közt: Tudomány, tudás, alkalmazás*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 69–83.
- Bannet, Tavor Eve 2021. Letters. In Alasdair Pettinger – Tim Youngs (szerk.) *The Routledge Research Companion to Travel Writing*. London and New York, Routledge. 115–127.
- Batten, Charles L. 1978. *Pleasurable Instruction: Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature*. Berkeley, University of California Press.
- Brekke, Tone and Mee, Jon 2009. Introduction. In Mary Wollstonecraft, *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark*. Oxford, Oxford University Press. ix–xxviii.
- Burke, Edmund 1757/2004. *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*. Szerk. David Womersley. London, Penguin Books.
- Burke, Edmund 1757/2008. *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. Ford. Fogarasi György. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Favret, Mary A. 2002. *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark: Traveling with Mary Wollstonecraft*. In Claudia L. Johnson (szerk.) *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Cambridge, Cambridge University Press. 209–227. doi:10.1017/CCOL0521783437.012
- Gunther-Canada, Wendy. 2001. *Rebel Writer: Mary Wollstonecraft and Enlightenment Politics*. DeKalb, Northern Illinois University Press.
- Horrocks, Ingrid 2017. *Women Wanderers and the Writing of Mobility, 1784–1814*. Cambridge, Cambridge University Press. doi:10.1017/9781316856109
- Johnson, Samuel 1755. *A Dictionary of the English Language*. [online] London, Printed by Strahan, W. Edited by Young, B. R. – Lynch, J. – Dörner, W. et al. <https://archive.org/details/johnsons_dictionary_1755>
- Kant, Immanuel 1781/1991. *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Berényi Gábor. In uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Budapest, Gondolat Kiadó. 105–292.
- Kant, Immanuel 1790/1997. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Szeged, Ictus.
- Leask, Nigel 2019. Eighteenth-Century Travel Writing. In Nandini Das – Tim Youngs (szerk.) *The Cambridge History of Travel Writing*. Cambridge, Cambridge University Press. 93–107. doi:10.1017/9781316556740.007

¹³ Ideillőn *A gyakorlati ész kritikájából* vett idézet az emberi lét magasztos minőségét foglalja össze: „Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolok rájuk: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem*” (Kant 1991. 289, kiemelés az eredetiben). Ám a kanti zárlat és Wollstonecraft kantiánus gondolatainak összegyűjtése már egy másik tanulmány nyitánya lehet.

- Locke, John 1689/2003. *Értekezés az emberi értelemről*. Ford. Vassányi Miklós és Csordás Dávid. Budapest, Osiris Kiadó.
- Myers, Mitzi 2002. Mary Wollstonecraft's Literary Reviews. In Claudia L. Johnson (szerk.) *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Cambridge, Cambridge University Press. 82–98. doi:10.1017/CCOL0521783437
- O'Neill, Daniel I. 2007. *The Burke-Wollstonecraft Debate: Savagery, Civilization, and Democracy*. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press.
- Perkins, Pamela 2022. Travel Writing. In Nancy E. Johnson – Paul Keen (szerk.) *Mary Wollstonecraft in Context*. Cambridge, Cambridge University Press. 297–304.
- Pettinger, Alasdair and Youngs, Tim 2021. Introduction. In Alasdair Pettinger – Tim Youngs (szerk.) *The Routledge Research Companion to Travel Writing*. London and New York, Routledge. 1–14.
- Reuter, Martina 2017. Jean-Jacques Rousseau and Mary Wollstonecraft on the Imagination. *British Journal for the History of Philosophy*. 25/6. 1138–1160. doi:10.1080/09608788.2017.1334188
- Rousseau, Jean-Jacques 1782/1997. *A magányos sétáló álmodozásai*. Ford. Réz Ádám. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Smethurst, Paul 2021. Nature Writing. In Alasdair Pettinger – Tim Youngs (szerk.) *The Routledge Research Companion to Travel Writing*. London and New York, Routledge. 30–44.
- Sterne, Laurence 1768/1986. *A Sentimental Journey Through France and Italy*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Sterne, Laurence 1768/1997. *Érzékeny utazás Francia- és Olaszországban*. Ford. Határ Győző. Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Tánczos, Péter 2018. Self, Nature, and the Limits of the Philosophical Subversion. *Nagyzerdei Almanach*. 8/16. 120–137.
- Taylor, Barbara 2017. Rousseau and Wollstonecraft: Solitary Walkers. In Helena Rosenblatt – Paul Schweigert (szerk.) *Thinking with Rousseau: From Machiavelli to Schmitt*. Cambridge, Cambridge University Press. 211–234. doi:10.1017/9781316226490.012
- Taylor, Barbara 2009. Separations of Soul: Solitude, Biography, History. *The American Historical Review*. 114/3. 640–651.
- Thompson, Carl 2011. *Travel Writing*. The New Critical Idiom. London and New York, Routledge.
- Tomalin, Claire 2012. *The Life and Death of Mary Wollstonecraft*. London, Penguin Books.
- Weiss, Deborah 2006. Suffering, Sentiment, and Civilization: Pain and Politics in Mary Wollstonecraft's 'Short Residence.' *Studies in Romanticism*. 45/2. 199–221. doi:10.2307/25602044
- Wetmore, Alex 2022. Sentimentalism and Sensibility. In Nancy E. Johnson – Paul Keen (szerk.) *Mary Wollstonecraft in Context*. Cambridge, Cambridge University Press. 257–263.
- Wolfson, Susan J. 2002. Mary Wollstonecraft and the Poets. In Claudia L. Johnson (szerk.) *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Cambridge, Cambridge University Press. 160–188. doi:10.1017/CCOL0521783437.010
- Wollstonecraft, Mary 1989. *Contributions to the Analytical Review 1788–1797*. In Janet Todd – Marilyn Butler (szerk.) *The Works of Mary Wollstonecraft*. Vol. 7. London, William Pickering. 13–486. doi:10.4324/9780429349362
- Wollstonecraft, Mary 2003. *The Collected Letters*. Szerk. Janet Todd. Allen Lane, Penguin Books.
- Wollstonecraft, Mary 1796/2009. *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark*. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Tone Brekke, Jon Mee. Oxford, Oxford University Press.
- Wollstonecraft, Mary 1796/2003. *A svédországi, norvégiai és dániai rövid tartózkodás alatt írott levelek* (részletek). Ford. Pálinskás Katalin. In Péter Ágnes (szerk.) *Angol romantika*. Budapest, Kijárat Kiadó. 102–112.

- Wollstonecraft, Mary 1792/1999. *A Vindication of the Rights of Men. A Vindication of the Rights of Woman. An Historical and Moral View of the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- Wordsworth és Coleridge versei 1982. Szerk. Szenczi Miklós. Ford. Babits Mihály, Bárány Ferenc et al. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Wordsworth, William 2003. A fenségesről és a szépről. Ford. Péter Ágnes. In Péter Ágnes (szerk.) *Angol romantika*. Budapest, Kijárat Kiadó. 160–168.
- Wordsworth, William 1974. The Sublime and the Beautiful. In W. J. B. Owen – J. W. Smyser (szerk.) William Wordsworth, *The Prose Works*. Volume II. Oxford, Clarendon Press. 349–360.
- Wordsworth, William 1994. *The Works of*. The Wordsworth Poetry Library.
- Yousef, Nancy 1999. Wollstonecraft, Rousseau and the Revision of Romantic Subjectivity. *Studies in Romanticism*. 38/4. 537–557. doi:10.2307/25601415